

**Становлення системи пам'яткоохоронних
інституцій в Україні (1917–1921 рр.):
організаційний аспект**

Новак Олександр Сергійович

Стаття присвячена аналізу основних форм інституалізації пам'яткоохоронної діяльності за доби Української революції та Громадянської війни. У ній висвітлено особливості взаємовідносин між центральними та місцевими організаціями, що охороняли спадщину минулого. Робиться висновок про те, що незважаючи на загальні тенденції до централізації, профільні органи та громадські об'єднання на місцях відігравали у ці роки чималу роль.

Ключові слова: пам'яткоохоронна діяльність, Українська революція, радянська Україна, культурна політика.

Новак Александр. Становление системы памятничкоохранных органов в Украине (1917 - 1921 гг.): организационный аспект.

Статья посвящена анализу основных форм институционализации деятельности по охране памятников во времена Украинской революции и Гражданской войны. Освещены особенности взаимоотношений между центральными и местными организациями, которые охраняли наследие прошлого. Делается вывод о том, что вместе с общими тенденциями к централизации, немалую роль в эти годы играли профильные органы и общественные объединения на местах.

Ключевые слова: памятничкоохранная деятельность, Украинская революция, советская Украина, культурная политика.

Novak Oleksandr. Development of the system of monumental-protection institutions in Ukraine (1917 - 1921): organizational aspect. The article deals with the analysis of the main forms of institutionalization of the monument-protection activities under the different political regimes at the period of Ukrainian revolution and Civil war. The features of relations between the central and local structures are indicated. The conclusion is made that together with the main tendencies to centralization of monument-protection activities, the considerable role has a local structures and public associations.

Keywords: monument-protection activities, Ukrainian revolution, Soviet Ukraine, cultural policy.

Масштабні соціальні катаклізми, особливо війни та революції, що призводять до численних руйнувань, сприяють усвідомленню суспільством

необхідності захисту історико-культурної спадщини. Не виключенням були і революційні події 1917-го року, що охопили всю територію Російської імперії, включно із дев'ятьма українськими губерніями.

В історіографії й досі домінує погляд на процес творення пам'яткоохоронних інституцій як такий, що став можливим лише завдяки діяльності державних міністерств та відомств [1; 2; 16]. Подібні уявлення усталилися ще за радянської доби [13]. Хоча нині наявна певна кількість праць, присвячених проблемам інституалізації охорони історико-культурного надбання [5; 10; 11; 12], питання щодо характеру взаємин між пам'яткоохоронними структурами в центрі та їх підрозділами на місцях є недостатньо дослідженим у вітчизняній історіографії. Для розуміння підходів щодо охорони історико-культурного надбання з боку політичних режимів, що існували в Україні протягом 1917-го – 1921-го років, необхідно порівняти відповідні пам'яткоохоронні заходи та правові основи функціонування структурних підрозділів, що мали зберігати спадщину минулих епох. Метою даної розвідки є визначення особливостей взаємовідносин між центральними та місцевими пам'яткоохоронними інституціями із виокремленням тенденцій до централізації (концентрації максимуму повноважень в центральних міністерствах чи відомствах) та децентралізації (делегування значної частини функцій на місця) діяльності в галузі охорони історико-культурного надбання.

Дослідити діяльність структур, що мали опікуватися надбаннями минулого можливо, спираючись передовсім на актові джерела (існують плани організаційного оформлення роботи у цій галузі за часів УНР [6], положення про діяльність профільних інституцій радянської України [18]). Звернення до діловодних джерел надає змогу простежити заходи щодо реалізації законодавчих актів їх безпосередніми виконавцями на місцевому рівні [4].

Ще до революційних подій 1917-го року на українських землях існували громадські об'єднання, спрямовані на захист історико-культурного надбання. Найактивнішими з них були Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ) та історичне товариство Нестора Літописця [17, с. 110-111]. Проте у них домінували представники інтелігенції, що були наближені до голови Московського археологічного товариства, графині П. С. Уварової [10, с.18-19]. Вони вороже сприймали діяльність Центральної Ради та не визнавали культурної окремішності України. В таких умовах представники української громадськості Києва долучилися до створення національно орієнтованої організації, що займалася б охороною історико-культурного надбання. Це зумовило створення Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ) [10, с. 25]. Навесні – влітку 1917-го року діячами україн-

ської громадськості, наближеними до УЦР, чи не вперше було поставлено на порядок денний засідань ЦКОПСІМУ питання про організацію мережі місцевих пам'яткоохоронних комітетів.

Масові пограбування панських садиб, що після Жовтневого перевороту у Петрограді поширилися не лише російськими, а й українськими губерніями, стали передумовою створення «Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва» при Генеральному секретарстві освітніх справ Центральної Ради. Відділ очолив історик та етнограф М. Ф. Біляшівський. 19-го листопада 1917-го року від імені товариства він звернувся до громадян на сторінках всеукраїнської «Робітничої газети» із закликами убезпечити пам'ятки старовини від знищення та грабунку [6, с. 460]. В його зверненні привертає увагу спроба сформувавши стратегію збереження історико-культурного надбання України шляхом його музеєфікації. Автор закликав не допускати пограбувань і погромів панських будинків, де зберігалася значна частина історико-культурних цінностей. Микола Федотович звернув увагу на необхідність збереження артефактів минулого з метою їх подальшої передачі в музеї, аби вони стали надбанням всього народу [6, с. 461]. Таким чином, громадські товариства охорони пам'яток минулого були створені раніше за відповідні державні структури часів Центральної Ради. У наступні місяці вони ставали своєрідним організаційним підґрунтям діяльності профільних органів УЦР.

Період Української держави гетьмана Павла Скоропадського відзначився значним культурним поступом, зокрема й у пам'яткоохоронній сфері. Велика увага приділялася розвитку національної культури та збереженню її надбань. Так, 21-го травня 1918-го року було прийнято закон, що перетворював Міністерство народної освіти на чолі із Миколою Василенком на «Міністерство народної освіти та мистецтва» [5, с. 7]. Пам'яткоохоронним відділом при цьому міністерстві разом із Відділом охорони церковної старовини при Міністерстві віросповідань до кінця осені 1918-го року було проведено реставрацію пошкоджених під час бойових дій лаврських пам'яток [11, с. 98-99].

При втіленні своєї політики, у тому числі і в сфері охорони історико-культурного надбання, гетьманат намагався спиратися на структури, що діяли під орудою Церкви. Прикладом може бути діяльність Відділу охорони пам'яток церковної старовини при Міністерстві віросповідань на чолі із протоієреєм Йосипом Кречетовичем. Маючи налагоджені зв'язки зі служителями культу на місцях, Комітет поширював серед єпархіального духовенства ідеї наукової реставрації споруд релігійного призначення замість безконтрольних перебудов, радив священнослужителям створювати при церквах музейні та бібліотечні зібрання [14, с. 99]. Опорою культурної політики за гетьманату Скоропадського були громадські товариства.

зокрема місцеві відділи «Просвіт». Однак, ці структури не були однаково масовими у різних частинах Української держави [10, с. 109-121].

Процес взяття під охорону пам'яток старовини, що розпочався за гетьманування П. П. Скоропадського [5, с. 29], не був завершений через антигетьманське повстання. За відсутності політичної стабільності та сталого системи органів влади, пам'яткоохоронна діяльність за Директорії УНР не мала стійкого інституційного оформлення [1, с. 7]. В таких умовах відповідальність за стан історико-культурного надбання України взяли на себе громадські об'єднання, що вже мали досвід подібної роботи за часів Центральної Ради. Частина з них, зокрема Подільському церковно-археологічному та Кам'янець-Подільському природоохоронному товариствам, надавалася матеріальна підтримка з боку Міністерства народної освіти УНР, очолюваного знаним громадським та церковним діячем І. І. Огієнком [11, с. 198-199].

На території ЗУНР тамтешніми діячами українського національно-визвольного руху, наближеними до митрополита Андрея Шептицького, було запропоновано зберігати пам'ятки минулих епох завдяки розширенню функцій музейних установ. Головним осередком збереження найцінніших творів мистецтва мав стати Національний музей у Львові [12, с. 261]. На думку його директора, І. С. Свенціцького, наявний у галицьких українців досвід музеєфікації та збереження філологічної, історико-архівної та мистецької спадщини міг стати у нагоді і в загальноукраїнському масштабі [3, с. 41].

Нетривале перебування денікінців на території України влітку – восени 1919-го року не відзначилося законодавчим та інституційним оформленням пам'яткоохоронної діяльності. Однак, окремі спроби забезпечити історико-культурне надбання минулих епох таки робилися. Так, було створено Комітет охорони пам'яток при ВУАН (Всеукраїнській академії наук) на чолі із Д. І. Багалієм, до складу котрого входили також представники університету св. Володимира у Києві, Польського університету, історичного товариства Нестора Літописця [14, с. 100].

Із встановленням більшовицького режиму на більшій частині території України на початку 1919-го року починаються спроби формування пам'яткоохоронних інституцій радянської України. Основою для розбудови системи державного контролю за пам'ятками минулого став декрет РНК РРФСР «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини» від 5-го жовтня 1918-го року [7, с. 119]. Велике значення для утвердження цих інституційних структур на території України було утворення у лютому 1919-го року Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу) УСРР [5, с. 34]. На самому початку його діяльності було поставлено за мету зареєструвати, за можливості

– сприяти переміщенню у спеціалізовані установи об'єктів, що мали виняткову історичну та мистецьку значущість. В установчому документі цієї пам'яткоохоронної інституції всеукраїнського рівня («Проект положення про Всеукраїнський комітет охорони мистецтва і старовини») значна увага приділена взаємодії між загальнореспубліканськими відомствами та місцевими структурами. У проекті також указувалося на необхідність налагодження роботи Комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМІСів) у різних частинах України [18, Арк. 10]. Згідно із проектом, ВУКОПМІС створювався при Раді мистецтв, що була складовою частиною Народного комісаріату освіти радянської України. Через цей наркомат мало здійснюватися фінансування діяльності Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини [18, арк. 17]. Проектом визначалася й основні функції цієї інституції у вигляді реєстрації, охорони, контролю та популяризації всіх видів історико-культурного надбання. Задля максимально ефективної роботи з пам'ятками минулого планувалося створення п'яти тематичних секцій (музейної, архітектурної, археологічної, архівно-бібліотечної та етнографічної).

Всеукраїнська організація одразу ж зіткнулася із необхідністю формування мережі відповідних структур на місцях. Губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСи) створювалися для координації пам'яткоохоронної роботи у кожній з губерній. Вони діяли у Волинській, Київській, Одеській, Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях, а в Херсонській та Катеринославській їх функції поклалися на тамтешні відділи Наркомату освіти [7, с. 119]. Напрямки діяльності губернських комітетів можна прослідкувати за секціями, наявними у їх складі. Так, у складі Харківського ГУБКОПМІСу діяло п'ять тематичних секцій: музейна; архітектурно-монументальна; архівно-бібліотечна; етнографічна та археологічна [4, арк. 4]. Подібна структура із п'ятьма тематичними секціями була типовою для аналогічних інституцій, що існували в інших українських губерніях. На це вказують, зокрема, досліджені А. С. Мідько установчі та діловодні документи Чернігівського ГУБКОПМІСу [9, с. 105].

Протягом 1919-го року через нестабільну політичну ситуацію на території України, становище пам'яткоохоронних структур було невизначеним. Саме тоді Всеукраїнським комітетом охорони пам'яток мистецтва і старовини робиться спроба налагодити роботу найнижчої інституційної ланки, що мала опікуватися збереженням історико-культурного надбання на місцях – Комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини (КОПМІСів). Поширеним за тієї доби було залучення до пошукової роботи кореспондентів на місцях, котрими могли стати освічені представники всіх суспільних верств. Це могло дати поштовх створенню масового гро-

мадського руху, спрямованого на охорону вітчизняної старовини. Згідно із «Проектом положення про Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини», ВУКОПМІС через мережу ГУБКОПМІСів мав давати розпорядження місцевим комітетам (КОПМІСам) та слідкувати за їх виконанням. Крім цього, для допомоги місцевим комітетам мали відряджатися спеціалісти з метою збирання інформації від місцевих мешканців та кореспондентів КОПМІСів. Відомості про пам'ятки старовини мали зберігатися централізовано. Задля цього на базі матеріалів, зібраних під час польових експедицій, працівниками ВУКОПМІСу мали бути організовані фотографічний та фонографічний архіви [18, арк. 10]. Працівниками ГУБКОПМІСів створювалися спеціальні реєстраційні форми взяття на облік об'єктів історико-культурного надбання для кореспондентів на місцях. Такі картки розробляв, приміром, працівник Харківського губернського комітету С. А. Таранушенко для пам'яток дерев'яного зодчества [15, с. 271].

Із стабілізацією становища радянського режиму в Україні протягом 1920-го – 1921-го років робота Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини поступово зводиться нанівець. Пройшовши через спробу переформатування у квітні 1921-го року, дана інституція фактично припинила своє самостійне існування після низки скорочень листопада – грудня 1921-го року. Внаслідок цих заходів раніше самостійна структура стає частиною Головополітосвіти при Народному комісаріаті освіти України [15, с. 60]. Разом із реєстрацією пам'яток з метою їх подальшого збереження, до завдань працівників новоутвореної установи додалися й облік сучасного будівництва країни, її продуктивних сил, соціальних відносин та ідеологічних надбудов [8, с. 977]. Це вказує на те, що замість намагання розширити пам'яткоохоронну роботу за допомогою громадськості на місцях, завдання із реєстрації та збереження пам'яток старовини були змінені на агітаційно-пропагандистські.

Отже, порівнюючи заходи щодо охорони історико-культурного надбання за різних політичних режимів, які діяли протягом 1917-го – 1921-го років, можна простежити тенденції як до централізації, так і до децентралізації пам'яткоохоронної діяльності. Останні були особливо помітні за національно орієнтованих режимів (Української Центральної Ради, гетьманату П. П. Скоропадського, Директорії). Це було пов'язано, передовсім, із відсутністю досвіду у творенні та забезпеченні функціонування профільних міністерств та відомств. Окремі тенденції до децентралізації охорони пам'яток спостерігаються й за більшовиків. Спроби створити профільні структури всеукраїнського рівня задля збереження історико-культурних надбань минулого були притаманні всім політичним режимам доби Української революції та Громадянської війни. Однак, необхідність

налагодити пам'яткоохоронну роботу по всій території України спонукала тогочасні профільні інституції до взаємодії із представниками місцевої громадськості.

Література:

1. *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990). К.: Вища школа, 1991.
2. *Алексєєв О. О.* Формування пам'яткоохоронного законодавства в перші роки радянської влади (1917–1920 рр.). Збірник наукових праць // Праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009, вип. XVII. С. 117–120.
3. *Вівсяна І. А.* Консолідація митців Галичини та Наддніпрянщини у створенні й охороні пам'яток національної культури (1917 – 1920 рр.) // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка. 2012. Вип. 15. С. 39-50.
4. ДАХО. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 7. 4 арк.
5. *Денисенко О. А.* Історична ретроспектива становлення пам'яткоохоронного законодавства в Україні. Збірник наукових праць // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. № 3, 2014. С. 5–10.
6. Звернення Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Генерального секретарства народної освіти до народу про збереження культурних цінностей // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. с. 460.
7. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» // Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін. К.: Інститут історії України, 2015.
8. *Кушнір В. І.* Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний виміри // Народознавчі зошити. 2013. № 6 (114). С. 977–987.
9. *Мідько А. С.* Деякі аспекти становлення та розвитку державного управління охороною культурної спадщини на початку ХХ ст. (на основі звіту Секції охорони пам'яток старовини і мистецтва за 1919 -1920 рр.) // Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 104–108.
10. *Нестуля О. М.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. К., 1994.
11. *Нестуля О. М.* Доля церковної старовини в Україні. Ч. 1. К., 1995.
12. Основи пам'яткознавства // Під заг. ред.: Гріффена Л. О., Титової О. М. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, 2012.

13. Охрана, использование и пропаганда памятников истории и культуры в СССР (1917-1981). К., 1987.
14. Рудий Г. Я. Становлення державної системи охорони історико-культурної спадщини в Україні (1918–1920 рр.) // Краєзнавство, 2001. № 1–4. С. 95–102.
15. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 років. Харків: видавець Савчук О. О., 2011.
16. Ткаченко В. В. Наукова діяльність комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини в Україні у перші повоєнні роки: матеріали 4-ї Міжнар. наук.-практ. конф. [«Образование и наука на 21 от век 2008»], Софія: «Град-Бг», 2008. Т. 7.: Закон. История. С. 57–61.
17. Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2013.
18. ЦДАВО України. Ф. р-166. Оп. 1. Спр. 680. 10 арк.